

पंतप्रधान पिक विमा काढण्यासंदर्भात जाणीव व जागृती: एक अध्ययन (संदर्भ बुलढाणा व अकोला जिल्हा)

श्री. राजकुमार र. वगदे
संशोधनकर्ता

प्रा. डॉ. व्ही. आर. बंसिले
मार्गदर्शक

सहाय्यक प्राध्यापक, श्री. व्यंकटेश कला, वाणिज्य व विज्ञान, महाविद्यालय, देऊळगाव राजा, जि बुलढाणा.

सारांश

प्रस्तुत संशोधन बुलढाणा व अकोला जिल्ह्यातील अनुक्रमे १३ व ७ अशा एकूण २० तालुक्यातून प्रत्येकी ४० पीक विमा लाभार्थी व ४० पीक विमा बिन लाभार्थी याप्रमाणे ८०० लाभार्थी व ८०० बिनलाभार्थी शेतकऱ्यांकडून संकलीत करण्यात आलेल्या माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले. संकलीत तथ्यांच्या विश्लेषणाकरीता विविध सांख्यिकीय पद्धतींचा वापर करण्यात आला. यात प्रामुख्याने वारंवारीता व टक्केवारी तसेच दोन समूहांदरम्यान फरक तपासण्याकरीता z सांख्यिकीय चाचणीचा वापर करण्यात आला. विश्लेषित माहिती सारण्यांच्या स्वरूपात प्रस्तुत करण्यात आली व यावरून आलेख तयार करण्यात आले. संकलित केलेली माहिती विभागवार वर्गीकृत करण्यात आली. प्रत्येक सारणी खाली त्या सारणीतील माहितीचे स्पष्टीकरण देण्यात आले व स्पष्टीकरणांती परिणाम देखील प्रस्तुत करण्यात आले.

प्रस्तावना

डॉ. मुहफुजर अली आणि शर्मा यांच्यामते "भारतीय अर्थव्यवस्थेचे शेती हे जीवनदायी रक्त आहे". भारताचा आर्थिक विकास हा शेतीवर अवलंबून आहे. आजही बहुसंख्या जनता शेतीवर अवलंबून आहे. प्रा.ए.न. अग्रवाल यांच्यामते "भारतातील ७०% लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे आणि ७५% लोकसंख्या खेड्यामध्ये वास्तव्य करते."

प्राचिन काळापासून भारतीय लोकांचा व्यवसाय शेती आहे. "गांधींच्या मते भारतीय शेती ही भारतीय लोकांच्या उपजिविकेचे प्रमुख साधन असल्यामुळे शेती हा भारताचा आत्मा आहे." परंतु भारतातील शेती मोसमी पावसावर अवलंबून असल्यामुळे कधी जास्त पावसामुळे अर्थात ओला दुष्काळ तर कमी पावसामुळे अर्थात कोरडा दुष्काळामुळे शेतीचे नुकसान होवून शेतकरी आर्थिक अडचणीत सापडतो. ज्यामुळे त्याच्या दैनंदिन गरजा ही पूर्ण होऊ शकत नाहीत. अशावेळी शेतकऱ्यांनी पिक विमा योजनेची मदत घेवली पाहिजे. आज शेतकरी पिक विमा योजनेकडे वळू लागला आहे. तेव्हा या पिक विमा योजनेमुळे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीत/उत्पन्नामध्ये कशा पध्दतीने सुधारणा होत आहे हे शोधण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत संशोधनाच्या माध्यमातून करण्यात आला आहे. पिक विम्यामुळे शेतकऱ्यांना नैराश्य न येता व तो आत्महत्येसारखे अत्यंत चुकीच्या मार्गाने न जाता जोमाने उभा राहू लागला आहे. पर्यायाने आपल्या कुटुंबाचा तो पुन्हा

आधार बनत आहे. पंतप्रधान पिक विमा योजना कशाप्रकारे शेतकऱ्यांना फायदेशिर ठरू शकते आणि शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीत कशाप्रकारे सुधारणा होऊ शकते हे पाहण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन महत्वाचे आहे.

भारत हा कृषिप्रधान देश असून ६५% जनता ही शेतीवरच अवलंबून आहे. शेती निसर्गाच्या लहरीपणावर आधारलेली आहे. भारतीय शेतकरी हा अशिक्षित व परंपरागत शेती करणारा आहे. शेती करणे ही एक जोखीम आहे. ही जोखीम स्वीकारून शेती केली तरीदेखील उत्पादित मालास योग्य बाजार भाव प्राप्त होत नाही. ग्रामीण भागातील शेतकरी अल्पभूधारक आहेत पिक निवडीपासून सुरुवात करतांना भूसुधारणा आणि कृषी उत्पादनापासून ते विपणन आणि किंमत निर्धारणपर्यंत शेती चक्राच्या अवस्थेत माहिती, संसाधन आणि गुंतवणूक प्राप्त करण्याकरीता त्यांची क्षमता अत्यल्प आहे. बँका शेतकऱ्यांसाठी सहज कर्ज देत नाही. बँक आपल्या एकूण कर्ज मर्यादेपैकी १/३ कर्ज २५ कोटी किंवा त्यापेक्षा जास्त कर्ज मागणी करणाऱ्या उद्योजकास देतात कारण शासन त्यांच्या कर्जाची हमी देते आणि म्हणून उद्योजक घेतलेले कर्ज परत करत नाही. मात्र हेच शासन शेत कर्जासाठी शेतकऱ्यांच्या वतीने बँकांना हमी देत नाही. हाच कर्ज न फेडणारा उद्योजक कर्ज फेडता आले नाही म्हणून आत्महत्या करत नाही. कारण त्याला माहित आहे आज ना उद्या हे कर्ज शासन माफ करते परंतु ग्रामीण भागातील शेतकरी मात्र नैसर्गिक आपत्तीमुळे पिकांचे नुकसान झाल्याने बँकेचे कर्ज परत करू शकत नाही. बँका एक सारख्या कर्ज वसुलीसाठी त्याच्या मागे लागतात म्हणून हतबल झालेला शेतकरी कर्ज फेडू शकत नसल्याने आत्महत्या करतो.

केंद्रीय कृषिमंत्र्यांनी लोकसभेत दिलेल्या निवेदनानुसार दरवर्षी ११००० शेतकरी देशात आत्महत्या करतात. महाराष्ट्रातील विदर्भातील शेतकऱ्यांनी मोठ्या प्रमाणावर आत्महत्या केल्या आहेत. याच विदर्भात बुलढाणा व अकोला जिल्ह्याचा समावेश होतो जिथे आतापर्यंत बऱ्याच शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत.

बुलढाणा व अकोला जिल्ह्यातील या अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासामध्ये पंतप्रधान पिक विमा योजनेचे कळ योगदान आहे. याचे अध्ययन करण्यासाठी या विषयाची निवड केली आहे.

सारणी क्रमांक १ : बुलढाणा व अकोला जिल्ह्यातील पिक विमा लाभार्थी शेतकऱ्यांद्वारे पंतप्रधान पिकविमा काढला असलेल्या शेतजमिनीच्या क्षेत्रफळासंबंधी माहिती

प्रतिक्रिया	लाभार्थी शेतकरी	
	संख्या	टक्केवारी
५ एकर पेक्षा कमी	४२३	५२.९
५ ते १० एकर	२१४	२६.८
११ ते १५ एकर	९८	१२.३
१५ एकर पेक्षा अधिक	६५	८.१
एकूण	८००	१००.०
काई वर्ग मूल्य	स्वातंत्र्यांश	P मूल्य
३९२.७७	३	<०.०५

उपरोक्त सारणी क्रमांक १ मध्ये बुलढाणा व अकोला जिल्ह्यातील पिक विमा लाभार्थी शेतकऱ्यांद्वारे पंतप्रधान पिकविमा काढला असलेल्या शेतजमिनीच्या क्षेत्रफळासंबंधी माहिती दर्शविण्यात आली आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार बुलढाणा व अकोला जिल्ह्यातील पिक विमा लाभार्थी शेतकऱ्यांदरम्यान ५२.९% शेतकऱ्यांनी ५ एकरपेक्षा कमी शेतजमिनीचा विमा काढला असून २६.८% शेतकऱ्यांनी ५ ते १० एकर शेतजमिनीचा विमा काढला आहे. त्याचप्रमाणे १२.३% शेतकऱ्यांनी ११ ते १५ एकर शेतजमिनीचा विमा काढला असून ८.१% शेतकऱ्यांनी १५ एकर पेक्षा जास्त शेतजमिनीचा विमा काढला आहे.

बुलढाणा व अकोला जिल्ह्यातील पिक विमा लाभार्थी शेतकऱ्यांची पंतप्रधान पिकविमा काढला असलेल्या शेतजमिनीच्या क्षेत्रफळासंबंधी तुलना केली असता त्यांच्या दरम्यान सार्थक (काईवर्गमूल्य ३९२.७७ ; स्वातंत्र्यांश ३; p मूल्य <०.०५) अंतर दिसून येते. वरील माहितीवरून असे निदर्शनास येते की बुलढाणा व अकोला जिल्ह्यातील बहुतांश पिक विमा लाभार्थी शेतकऱ्यांनी ५ एकरपेक्षा कमी शेतजमिनीचा पंतप्रधान पिकविमा काढला असल्याचे दिसून आले.

सारणी क्रमांक २ : बुलढाणा व अकोला जिल्ह्यातील पिक विमा लाभार्थी व बिनलाभार्थी शेतकऱ्यांच्या गावातील पिक विमा PMFBY उतरवलेल्या शेतकऱ्यांच्या टक्केवारीसंबंधी माहिती

प्रतिक्रिया	लाभार्थी शेतकरी		बिनलाभार्थी शेतकरी	
	संख्या	टक्केवारी	संख्या	टक्केवारी
५ टक्क्यांपेक्षा कमी	२०	२.५	६०	७.५
५ ते १० टक्के	८०	१०.०	१३०	१६.३
११ ते १५ टक्के	१४५	१८.१	१८५	२३.१
१६ ते २० टक्के	२१०	२६.३	२६०	३२.५
२१ ते २५ टक्के	२६५	३३.१	१४०	१७.५
२५ टक्क्यांपेक्षा अधिक	८०	१०.०	२५	३.१
एकूण	८००	१००.०	८००	१००.०
मध्यमान	४.०७५		३.४५६	
मानक विचलन	०.५६८		०.४४६	
Z मूल्य	२४.२४३			
P मूल्य	०.००० (<०.०५)			

उपरोक्त सारणी क्रमांक २ मध्ये बुलढाणा व अकोला जिल्ह्यातील पिक विमा लाभार्थी व बिनलाभार्थी शेतकऱ्यांच्या गावातील पिक विमा PMFBY उतरवलेल्या शेतकऱ्यांच्या टक्केवारीसंबंधी माहिती दर्शविण्यात आली आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार बुलढाणा व अकोला जिल्ह्यातील पिक विमा लाभार्थी शेतकऱ्यांदरम्यान ३३.१% शेतकऱ्यांनी २१ ते २५ टक्के पिक विमा उतरविला असून २६.३% शेतकऱ्यांनी १६ ते २० टक्के पिक विमा उतरविला आहे. त्याचप्रमाणे प्रत्येकी १०.०% शेतकऱ्यांनी ५ ते १० टक्के व २५ टक्क्यांपेक्षा अधिक पिक विमा उतरविला असून केवळ २.५% शेतकऱ्यांनी ५ टक्क्यांपेक्षा कमी पिक विमा उतरविला आहे.

तसेच सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार बुलढाणा व अकोला जिल्ह्यातील पिक विमा बिनलाभार्थी शेतकऱ्यांदरम्यान ३२.५% शेतकऱ्यांनी १६ ते २० टक्के पिक विमा उतरविला असून २३.१% शेतकऱ्यांनी ११ ते १५ टक्के पिक विमा उतरविला आहे. त्याचप्रमाणे १७.५% व १६.३% शेतकऱ्यांनी अनुक्रमे २१ ते २५ टक्के व ५ ते १० टक्के पिक विमा उतरविला असून ७.५% शेतकऱ्यांनी ५ टक्क्यांपेक्षा कमी व ३.१% शेतकऱ्यांनी २५ टक्क्यांपेक्षा अधिक पिक विमा उतरविला आहे.

बुलढाणा व अकोला जिल्ह्यातील पिक विमा लाभार्थी व बिनलाभार्थी शेतकऱ्यांची Z चाचणीच्या मदतीने पिक विमा उतरविलेल्या शेतकऱ्यांच्या टक्केवारीनुसार तुलना केली असता पिक विमा लाभार्थी व बिनलाभार्थी शेतकऱ्यांदरम्यान सार्फत (Z= २४.२४३ ; P<०.०५) फरक आहे. उपरोक्त माहितीवरून असे निदर्शनास येते की गावातील २१ ते २५ टक्के पिक विमा उतरविणाऱ्या पीक विमा लाभार्थी शेतकऱ्यांचे प्रमाण बिनलाभार्थी शेतकऱ्यांच्या तुलनेत सार्थकरीत्या अधिक असून गावातील १६ ते २० टक्के व त्यापेक्षा कमी पिक विमा उतरविणाऱ्या पीक विमा लाभार्थी शेतकऱ्यांचे प्रमाण बिनलाभार्थी शेतकऱ्यांच्या तुलनेत महत्वपूर्णपणे कमी आहे.

सारणी क्रमांक ३ : बुलढाणा व अकोला जिल्ह्यातील पीक विमा लाभार्थी व बिनलाभार्थी शेतकऱ्यांच्या पीक विमा योजना त्यांच्या क्षेत्रातील सर्व शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचली नसल्याच्या कारणासंबंधी माहिती

कारणे	लाभार्थी शेतकरी		बिनलाभार्थी शेतकरी		Z	P
	संख्या	टक्केवारी	संख्या	टक्केवारी		
जागृतीचा अभाव	४५५	५६.९	५१५	६४.४	३.१	<०.०५
माहितीची दुर्गमता	४२५	५३.१	४४०	५५.०	०.८	NS
जटिल नावनोंदणी प्रक्रिया	४६५	५८.१	४८०	६०.०	०.८	NS
फायद्यांचा अभाव	५०५	६३.१	५००	६२.५	०.२	NS
न परवडण्याजोगे	१२५	१५.६	२६५	३३.१	८.२	<०.०५
मर्यादित व्याप्ती पर्याय	२८५	३५.६	३१०	३८.८	१.३	NS
प्रशासकीय आव्हाने	४९५	६१.९	५०५	६३.१	०.५	NS

उपरोक्त सारणी क्रमांक ३ मध्ये बुलढाणा व अकोला जिल्ह्यातील पीक विमा लाभार्थी व बिनलाभार्थी शेतकऱ्यांच्या पीक विमा योजना त्यांच्या क्षेत्रातील सर्व शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचली नसल्याच्या कारणासंबंधी माहिती दर्शविण्यात आली आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार बुलढाणा व अकोला जिल्ह्यातील पीक विमा लाभार्थी शेतकऱ्यांदरम्यान ६३.१% शेतकऱ्यांच्या मते फायद्यांचा अभाव या कारणांमुळे पिक विमा योजना शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचली नसून ६१.९% शेतकऱ्यांच्या मते प्रशासकीय आव्हानांमुळे पिक विमा योजना शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचली नाही. तसेच ५८.१%, ५६.९% व ५३.१% शेतकऱ्यांच्या मते अनुक्रमे जटिल नाव नोंदणी प्रक्रिया, जागृतीचा अभाव व माहितीची दुर्गमता या कारणांमुळे पिक विमा योजना शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचली नसून पिक विमा योजना मर्यादित व्याप्ती पर्याय व न परवडण्याजोगी असल्यामुळे शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचली नाही हे नमूद करण्यात पिक विमा लाभार्थी शेतकऱ्यांची टक्केवारी अनुक्रमे ३५.६% व १५.६% होती.

तसेच सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार बुलढाणा व अकोला जिल्ह्यातील पीक विमा बिनलाभार्थी शेतकऱ्यांदरम्यान ६४.४% शेतकऱ्यांच्या मते जागृतीच्या अभावामुळे पिक विमा योजना शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचली नसून प्रशासकीय आव्हाने, फायद्यांचा अभाव व जटिल नाव नोंदणी प्रक्रिया या कारणांमुळे पिक विमा योजना शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचली नाही हे नमूद करणाऱ्या शेतकऱ्यांचे शेकडा प्रमाण अनुक्रमे ६३.१%, ६२.५% व ६०.०% आहे. त्याचप्रमाणे ५५.०% शेतकरी माहितीच्या दुर्गमतेमुळे, ३८.८% शेतकरी मर्यादित व्याप्ती पर्यायांमुळे पिक विमा योजना शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचली नसल्याचे नमूद करीत असून ३३.१% शेतकरी पिक विमा योजना न परवडण्याजोगी असल्यामुळे शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचली नसल्याचे नमूद करतात.

बुलढाणा व अकोला जिल्ह्यातील पीक विमा लाभार्थी व बिनलाभार्थी शेतकऱ्यांची Z चाचणीच्या मदतीने जागृतीच्या अभावानुसार तुलना केली असता पीक विमा लाभार्थी व बिनलाभार्थी शेतकऱ्यांदरम्यान सार्थक ($Z=३.१$; $P<०.०५$) आहे. तसेच माहितीच्या दुर्गमतेनुसार तुलना केली असता पीक विमा लाभार्थी व बिनलाभार्थी शेतकऱ्यांदरम्यान सार्थक ($Z=०.८$; $P=NS$) फरक नाही. जटिल नावनोंदणी प्रक्रियेनुसार तुलना केली असता पीक विमा लाभार्थी व बिनलाभार्थी शेतकऱ्यांदरम्यान सार्थक ($Z=०.८$; $P=NS$) फरक नाही, फायद्यांच्या अभावानुसार तुलना केली असता पीक विमा लाभार्थी व बिनलाभार्थी शेतकऱ्यांदरम्यान सार्थक ($Z=०.२$; $P=NS$) फरक नाही, न परवडण्यानुसार तुलना केली असता पीक विमा लाभार्थी व बिनलाभार्थी शेतकऱ्यांदरम्यान सार्थक ($Z=८.२$; $P<०.०५$) फरक आहे. मर्यादित व्याप्ती पर्यायानुसार तुलना केली असता पीक विमा लाभार्थी व बिनलाभार्थी शेतकऱ्यांदरम्यान सार्थक ($Z=१.३$; $P=NS$) फरक नाही. प्रशासकीय आव्हानानुसार तुलना केली असता पीक विमा लाभार्थी व बिनलाभार्थी शेतकऱ्यांदरम्यान सार्थक ($Z=०.५$; $P=NS$) फरक नाही. उपरोक्त माहितीवरून असे निदर्शनास येते की, पिक विमा योजना शेतकऱ्यांपर्यंत न पोहोचण्याचे कारण जागृतीचा अभाव व प्रशासकीय आव्हाने हे नमूद करणाऱ्या पिक विमा लाभार्थी शेतकऱ्यांचे प्रमाण बिनलाभार्थी शेतकऱ्यांच्या तुलनेत सार्थकरीत्या कमी असून पिक विमा योजना शेतकऱ्यांपर्यंत न पोहोचण्याचे कारण जागृतीचा अभाव व प्रशासकीय आव्हाने हे नमूद करणाऱ्या पिक विमा लाभार्थी शेतकऱ्यांचे प्रमाण बिनलाभार्थी शेतकऱ्यांच्या तुलनेत महत्वपूर्णपणे अधिक आहे.

निष्कर्ष

सारणी क्रमांक १ मधील माहितीनुसार बुलढाणा व अकोला जिल्ह्यातील पिक विमा लाभार्थी शेतकऱ्यांदरम्यान ५२.९% शेतकऱ्यांनी केवळ ५ एकरपेक्षा कमी शेतजमिनीचा विमा काढला. २ मधील माहितीनुसार बुलढाणा व अकोला जिल्ह्यातील ३३.९% पिक विमा लाभार्थी शेतकऱ्यांच्या मते गावातील शेतकऱ्यांनी २१ ते २५ टक्के पिक विमा उतरविला असून बुलढाणा व अकोला जिल्ह्यातील ३२.५% पिक विमा बिनलाभार्थी शेतकऱ्यांच्या मते गावातील १६ ते २० टक्के शेतकऱ्यांनी पिक विमा उतरविला आहे. सारणी क्रमांक ३ मधील माहितीनुसार बुलढाणा व अकोला जिल्ह्यातील पिक विमा बिनलाभार्थी शेतकऱ्यांदरम्यान ६४.४% शेतकऱ्यांच्या मते जागृतीच्या अभावामुळे पिक विमा योजना शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचली नसल्याचे दिसून आले. वरील माहितीनुसार शेतकऱ्यांमध्ये शेती पिकांचा विमा काढण्यासंदर्भात जाणीव व जागृती निर्माण करण्याची गरज आहे.

संदर्भ सूची:

- 1) Kumar, S. (2018). *Agricultural Economics in India* (pp. 45–67). Oxford University Press.
- 2) Patel, A. (2019). *Agriculture and Rural Livelihoods in India* (pp. 78–102). Cambridge University Press.
- 3) Sharma, R., & Singh, P. (2020). Risks and challenges in Indian agriculture. *Journal of Rural Development*, 39(2), 112–130.
- 4) Singh, V. (2020). *Crop Insurance and Risk Management in Indian Agriculture* (pp. 55–80). SAGE Publications.
- 5) Government of India. (2021). *Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana: Annual Report* (pp. 10–45). Ministry of Agriculture & Farmers Welfare.
- 6) Rao, M., & Deshmukh, S. (2022). Impact of crop insurance on farmer welfare in India. *Indian Journal of Agricultural Economics*, 77(3), 200–220.
- 7) Deshpande, A. (2023). Socio-economic impact of crop insurance in Vidarbha region. *Journal of Rural Studies*, 45, 150–170.
- 8) Patil, R., & Kulkarni, S. (2022). *Crop Insurance and Farmer Livelihoods in Akola and Buldhana* (pp. 30–55). Maharashtra State Agricultural University.
- 9) Shinde, V. (2021). Economic resilience of farmers in Vidarbha: Role of crop insurance. *Economic and Political Weekly*, 56(12), 45–60.
- 10) Acharya, S. S., & Agarwal, N. L. (2011). *Agricultural marketing in India* (5th ed., pp. 301–315). Oxford & IBH Publishing.
- 11) BIRTHAL, P. S., & JOSHI, P. K. (2017). *Agriculture and rural development in India: Post-reform performance and policies* (pp. 3–22). Academic Foundation.
- 12) Chand, R. (2019). *Agricultural development in India: Trends, patterns and policy issues*. In S. Mahendra Dev (Ed.), *India development report 2017* (pp. 49–67). Oxford University Press.
- 13) Ellis, F. (2000). *Rural livelihoods and diversity in developing countries* (pp. 56–74). Oxford University Press.
- 14) Food and Agriculture Organization. (2017). *The future of food and agriculture: Trends and challenges* (pp. 22–25). Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- 15) Gulati, A., & Fan, S. (2007). *The dragon and the elephant: Agricultural and rural reforms in China and India* (pp. 101–120). Oxford University Press.

- 16) Government of India. (2023). Agricultural statistics at a glance 2022 (pp. 5–7, 15–18). Ministry of Agriculture & Farmers Welfare. <https://agricoop.nic.in/en/Agricultural-Statistics-at-a-Glance>
- 17) Pingali, P. L. (2012). Green revolution: Impacts, limits, and the path ahead. Proceedings of the National Academy of Sciences, 109(31), 12302–12308. <https://doi.org/10.1073/pnas.0912953109>